

प्रकरण चौथे

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या कथात्म

साहित्याचे वाङ्मयीन विशेष

प्रकरण चौथे

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याचे वाङ्मयीन विशेष

प्रास्ताविक

१. भाषेचे स्वरूप
२. निवेदन पद्धती
  - २.१ प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धती
    - २.१.१ प्रथम पुरुषी / प्रथम पात्र असणारी निवेदन पद्धती
  - २.२ तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती
    - २.२.१ सर्वज्ञ सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती
३. अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा वापर
४. स्वप्नसदृश्य तंत्राचा वापर
५. प्रतिमांचा वापर
  - ५.१ दृश्यप्रतिमा
  - ५.२ श्राव्य प्रतिमा
  - ५.३ स्पर्शप्रतिमा
  - ५.४ गंध प्रतिमा
  - ५.५ शारीरिक संवेदनांची जाणीव देणाऱ्या प्रतिमा
६. प्रतिकांचा वापर
७. वाक्यरचना
८. दिलीप चित्रे यांच्या भाषेतील शब्दकळा

सारांश

प्रकरण : चौथे

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याचे वाङ्मयीन विशेष

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत चौथ्या प्रकरणात आपणाला त्यांच्या कथात्म साहित्यातील वाङ्मयीन विशेषांचा परामर्श घ्यावयाचा आहे .

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे हे साठोत्तरी कालखंडातील एक महत्त्वाचे प्रयोगशील साहित्यिक आहेत . त्यांनी आशय, विषय, रचना तसेच भाषिकदृष्ट्या अनेक नवनवीन प्रयोग केले आहेत . दिलीप चित्रे यांच्यावर आधुनिक पाश्चिमात्य साहित्याचा, विचारप्रणालींचा प्रभाव आहे . रूढ, पारंपरिक वाङ्मयीन संकेतांना वाजूला ठेऊन त्यांनी आपले स्वतःचे एक विभक्त वाङ्मय विश्व उभारले आहे . त्यांचे कथात्म साहित्य विविध वाङ्मय गुणांनी संपन्न आहे . त्यांच्या कथात्म साहित्याची भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते . निवेदनाच्या अनेकविध पद्धतींचा ते अवलंब करताना दिसतात . प्रतिमा-प्रतीकांचा प्रयोगशील वापर त्यांच्या कथात्म साहित्याला एक वेगळेच परिणाम देतो . स्वप्नसदृश्य तंत्राचा वापर अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा वापर, वाक्यरचना, शब्दकळा इत्यादी विविध स्तरावरील त्यांच्या वाङ्मयीन विशेषांचा परामर्श प्रस्तुत प्रकरणात घेऊयात .

१. भाषेचे स्वरूप :

कोणतीही साहित्यकृती शब्दमाध्यमातून प्रकट होत असते . साहित्यकृतीच्या आकलन व मूल्यमापनासाठी त्या साहित्यकृतीची भाषा आणि भाषिक वैशिष्ट्ये यांचा विचार प्रथम करावा लागतो . संदेशवहनाचे भाषेचे प्राथमिक कार्य संपल्यानंतर मग साहित्यामध्ये भाषेचे कार्य सुरू होते . साहित्यामध्ये भाषेचा नानाविध प्रकारांनी उपयोग चालू असतो . तसेच साहित्यप्रकारानुसार भाषेचा वापरही बदलत असतो . वाचकांवर विशिष्ट परिणाम साधण्यासाठी साहित्यिक भाषेचा वेगवेगळ्या वापर करतो . साहित्यिक आपल्या अनुभवाची प्रचिती

वाचकांना भाषेतून, निवेदनातून, स्पष्टीकरणातून करून देत असतो. साहित्यिक भाषेची मोडतोड करून, नियमोल्लंघन करून नवनवीन प्रयोग करीत असतो. चित्रे यांनी आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये विविध प्रयोग केले आहेत. भाषिक प्रयोगाबाबत भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “साहित्यिक भाषेत ध्वनी, मात्रा, हेल, शब्दरचना, शब्दक्रम, वाक्यरचना, ओळी, कडवी ह्या भाषिक प्रयोगांमधूनच अर्थाचे नवनवे पदर प्रकट होतात आणि भाषेला पुरोगामी करण्यात साहित्यिकाला यश येते.”^{११} त्याचप्रमाणे अनन्यसाधारणत्व हे ही वाङ्मयीन भाषेचे वैशिष्ट्य आहे. हे अनन्यसाधारणत्व साहित्यकृतीविषयी एक गृहितक मराठी समीक्षेत मानले गेले आहे. म्हणून प्रत्येक साहित्यिकाची भाषा काही अंशी अनन्यसाधारण असते.

कथात्म साहित्याच्या बाबतीत भाषेचा विचार केल्यास कथा व कादंबरी हे दोन वाङ्मयप्रकार आपल्यासमोर येतात. कथा, कादंबरी या दोहोतील जीवनाशय आणि अनुभवाची प्रचिती निवेदन आणि भाषा यामधून होते. त्यातही कथेच्या भाषिक संरचनेचे मूल्यमापन करताना कथेचे निवेदन आणि भाषा हे दोन मुख्य घटक महत्त्वाचे ठरतात. कथात्म साहित्यकृतीतून लेखक जे सांगू इच्छितो ते भाषेच्या निवेदनातून आणि भाषिक संरचनेतून सांगण्याचा प्रयत्न करतो.

दिलीप चित्रे यांच्या भाषाविषयक दृष्टिकोन तसेच त्यांचा एकूणच साहित्यविषयक दृष्टिकोन वेगवेगळ्या लेखांतून, मुलाखतीतून पहावयास मिळतो. यातून चित्रे भाषेकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतात हे स्पष्ट होते. चित्रे यांनी ‘स्वतःच्या लेखनासंबंधीचे विचार’ (सत्यकथा, जुलै १९६७) मध्ये आपला भाषाविषयक तसेच वाङ्मयीन दृष्टिकोन विस्ताराने नमूद केला आहे. चित्रे भाषेकडे तटस्थ वृत्तीने पाहतात. भाषेबद्दल ते जास्तच जागरूक असल्याचे दिसतात. चित्रे भाषेचा सांस्कृतिकदृष्ट्या विचार करतात. भाषा हे त्यांना सांस्कृतिक भिन्नतेचे गमक वाटते. प्रत्येक भाषेच्या शब्दभांडारात त्या त्या भाषिक संस्कृतीचा इतिहास-भूगोल साठवलेला असतो असे त्यांना वाटते.

मराठी कथात्मपरंपरेतील मध्यमवर्गीय कौटुंबिक आणि सौंदर्यनिष्ठ भाषेपेक्षा वेगळ्या पद्धतीच्या भाषेची जाणीव चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रकट होते. त्यामुळे

त्यांच्या भाषेचे रूपही वेगळे ठरते . कल्पित आणि अमूर्त वास्तवाचे चित्रण करणारे चित्रे यांचे कथात्म साहित्य कल्पित आणि वास्तवाच्या सीमारेषेत सरमिसळ करताना दिसते . प्रयोगशील प्रतिमा, प्रतिके, वाक्यरचना या भाषिक योजनांच्या सहाय्याने त्यांच्या कथात्म साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट होते . कथात्म साहित्यकृतींची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आणि नव्या भाषिक शैलीचा प्रयोग करण्यासाठी चित्रे भाषिक रूपांची मोडतोड व नियमोल्लंघन करतात . चित्रे यांना भाषेची प्रगल्भ जाणीव आहे . भाषिक क्षमतेच्या ताकतीच्या जोरावर युरोपीय-पाश्चिमात्य विचार-सरणीचा संस्कार स्वीकारून चित्रे आपली नवी प्रयोगशील भाषा घडविताना दिसतात .

चित्रे आधुनिक प्रयोगशील कथालेखक आहेत . आशय, विषय, रचना, भाषिकदृष्ट्या त्याची प्रयोगशीलता नाविन्यपूर्ण तसेच प्रगल्भ आहे . भाषेविषयी ते गंभीर आहेत . ते म्हणतात, “भाषेबद्दल मी जास्त जागरूक असतो, कारण भाषेद्वारा मी स्वतःशी व इतरांशी विनियम तर करतोच, पण शब्द हे मला कच्च्या किंवा अत्यंत चलनी पदार्थासारखे वाटतात .”^२ संदेशवहनाचे प्राथमिक कार्य संपले की मग साहित्यामध्ये भाषेचे कार्य सुरू होते . आणि कच्च्या चलनी पदार्थासारख्या शब्दांना चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये चकचकीत प्रगल्भ रूप देतात . ‘अस्तित्वभान’ या संकल्पनेला चित्रेच्या एकूणच कथात्म साहित्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे . तसेच अतिवास्तववादी तत्त्वप्रणालीचा प्रभावही त्यांच्या लेखनावर आहे . म्हणून त्यांच्या कथात्म साहित्यातील भाषा अस्तित्ववादी तसेच अतिवास्तववादी जाणीवा घेऊन येते . ते म्हणतात, “अस्तित्वाचे भान म्हणजे जगावेसे वाटणे, आपण मरतोय हे ठाऊक असणे, आणि प्रेम करणे : या तीन गोष्टीमुळे प्रत्येक अनुभवाची विशिष्ट उत्कटता, मग तो अस्तित्वविडंबनाचाही प्रयत्न असेना का, आपल्याला अनुभवावीशी वाटते . लेखन हा यावर आधारलेला एक विधी आहे . बाह्य पदार्थात आपल्या गतिमान अस्तित्वभानाची सिंवाॅलिक ट्रान्सफर करणे ही कलेची मूळ प्रेरणा आहे .”^३ या ठिकाणी चित्रे भाषेला बाह्य पदार्थ मानतात . मानवी अस्तित्व हे गतिशील आहे . या गतिमान अस्तित्वभानाची ‘प्रतिकांद्वारे अदलाबदल’ करणे यात त्यांना कलेचे मूळ बीज सापडते . त्यांच्या मते, “मुळात हा पदार्थ (भाषा) बेढब आहे, फसवा आहे, अतिशय व्यापक आणि अत्यंत अपुरा आहे, संकीर्ण

चलनवलनामुळे बावचळलेला आहे . समाजाचे आणि संस्कृतीचे नियंत्रण लेखक जितपत नाकारतो . तितपत तो या नियंत्रणाचे द्योतक असे शब्दही नाकारतो . भाषिक नावीन्याचा जन्म स्वायत्त आत्मभानाच्या कल्पनेतून झालेला आहे . त्यात चौथा झालेल्या उच्चारांचे ठसे नाकारलेले असतात आणि विशिष्ट अनुभवाचा ठसा उमटवण्याचा प्रयत्न केलेला असतो . एका परीने हा प्रयत्न म्हणजे स्वतंत्र व स्वयंसिद्ध अनुभव थाटण्याचाच प्रयत्न असतो, आणि त्यामुळेच सर्जनशील लेखन सांस्कृतिक जाणीवेला व एका समग्र मानवी समाजाच्या जीवनाला आरपार छेदून जाते .”^४ एकूणच सामाजिक, सांस्कृतिक निति, नियम, बंधनामुळे लेखकाच्या भाषास्वातंत्र्यावर मर्यादा पडतात . त्यामुळे चित्रे भाषेला अपुरा पदार्थ मानतात . सामाजिक, सांस्कृतिक मर्यादांना झुगारून टोकाच्या आत्मभानाने निर्माण झालेल्या भाषिक सर्जकतेला चित्रे महत्त्व देतात . पारंपरिक प्रवाहातून वाहत आलेली भाषा नाकारून समाजजीवनाला छेदून जाणारी भाषिक सर्जकता त्यांना अपेक्षित आहे . आणि हेच लेखन आत्मभानाने प्रेरित झालेले असेल असे ते म्हणतात .

चित्रे भाषा, भेदकपणाने आणि नेटक्या काटेकोरपणे वापरतात . त्यांच्या कथात्म साहित्यातील भाषा त्यांच्या सर्जनशील प्रयोगशीलतेचा प्रत्यय देते . याबाबत सुधीर वेडेकर म्हणतात, “लेखक भाषा वापरतो तेव्हा त्याला दुहेरी भान असावे लागते . मी मोटार चालविताना मोटारच्या आतही असतो आणि बाहेरही असतो . आतून ब्रेक अॅक्सिलेटर, इंजिनची शक्ती इत्यादी नियंत्रणातून माझे चालविणे उत्स्फूर्तपणे बांधेसूद होत असते . त्याचबरोबर मी बाहेरून मोटारचा बाह्य आकार, रस्त्याची वैशिष्ट्ये, इतर वाहने व त्यांना धक्का न लागावा याचे भान ठेवत असतो . ह्या दोन्हीतला ताण, नवीन सर्जनशील, एकत्वात सोडवत लेखकाची भाषा सुंदर व समर्थ होत असते .”^५ आणि या कसोटीत चित्रे यांची भाषा खरी उतरली आहे असे म्हणावे लागेल .

उदा .

१ . “एक भयानक तीव्र, खरी, चिकट, ओली वेदना सदाशिवच्या अंगात लखलखत घुसली . तिला घामाचा, रातराणीचा, रक्ताचा जाईचा वास होता .”^६

- २ . चांदण्यामुळं तिच्या ओठांचा रंग फिका, जांभुळसर दिसत होता . तिचे डोळे सताड उघडे होते . आणि तिच्या दोन्ही डोळ्यांत त्यांना चंद्राचा अमानुष थंडगार ठिपका स्पष्ट दिसला .”^७ ह्या उदाहरणातून चित्रे आतून परिणाम करतात, आपले भावविश्व हादरून टाकतात .
- ३ . आणि कोणाचीच पापणी लवत नव्हती . सगळं जगच अलभ्य, एकांतिक, एककल्ली, अव्यक्त, अमानुष आणि अटळ .”^८
- ४ . “विस्तवावर भाकर उलथावी तसं तिचं शरीर उलथत राहयलो आणि नंतर एक शब्दही एकमेकांशी बोललो नाही .”^९

ह्यासारख्या उदाहरणातून, भाषेतून चित्रे यांच्या नेटकेपणाची, बांधेसूद रचनेची, नेमकेपणाची प्रत्यक्ष जाणीव होते . वेगवेळ्या संवेदनांचा प्रत्यय देणे हा चित्रे यांच्या भाषेचा एक महत्त्वाचा गुणधर्म आहे . चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये आढळणारे भाषेची विविध रूपे रूढ पारंपरिक साहित्यातील रूपांपेक्षा भिन्न तसेच प्रगल्भ आहेत . त्यांच्या भाषेतून एका वेगळ्या प्रकारच्या सर्जकतेचा अनुभव येतो . परिचयाच्या भाषेची मोडतोड करून चित्रे आपली नवी भाषा घडवितात, त्याचा प्रत्यय त्यांच्या कथात्म साहित्यातील भाषिक स्वरूपावरून येतो .

चित्रे यांच्या भाषेचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या भाषेतील ‘काव्यात्मता’, आशय, विषय आविष्काराच्या बाबतीत भिन्न ठरणारे त्यांचे कथात्म साहित्य भाषेच्या काव्यात्म गुणामुळे आणखीणच वेगळे ठरते . मानवी अस्तित्वाचा शोध घेताना ते आंत्यतिक व्यक्तिकेंद्री जाणीवा प्रकट करतात . हे करत असताना त्यांच्या कथात्म साहित्यकृतीची भाषा काव्यात्म बनते, आणि वाचकांना एक वेगळीच सौंदर्यात्मक अनुभूती देते . उदा . “प्रकाश आणि आकाशाच्या दोहो हातांनी धर्म आणि अधर्म यांची आहुती मी देतोय, उन्मन झालेला मी,

तन्मयतेने,

या अग्निला

हे अर्ध देतोय

तर हा संबंध कुणाशीही कसाही केव्हाही
 स्वाहा . ही माझी स्वतःची शाक्यदृष्टी .”^{१०} किंवा
 “प्रचंड घंटानाद
 मी, रुधिराक्ष देवीची आरती करतो आहे .
 हजारो समया पेटलेल्या
 मी रुधिराक्ष माझे लाल डोळे उघडतो आहे .
 उदबत्त्यांचा तीव्र घमघमाट
 मी रुधिराक्ष, माझ्या नाकपुड्या उघडतो आहे .
 काडकन फुटलेले नारळ
 मी रुधिराक्ष, नतमस्तक .
 मी रुधिराक्ष, माझ्या गळ्याभोवती पकड घट्ट होतेय .
 मी या देवीची पूजा करतो
 कारण ती मूर्त आहे
 जे जे मूर्त आहे त्याला पाहून माझं मन स्पंदन पावतं
 प्रचंड घंटानाद
 मी रुधिराक्ष, माझं अंग घणघणतय .”^{११}

उपरोक्त उदाहरणातून चित्रेच्या भाषेतून काव्यात्मता प्रकट झाली आहे .
 चित्रेच्या संबंध कथात्म साहित्यामध्ये त्यांच्या भाषेतील काव्यात्मतेला एक वेगळा परिणाम आहे .
 भाषाशैलीच्या दृष्टीने चित्रे यांनी विविध प्रयोग केले आहे . भाषेबाबत अतिशय जागृत असलेले
 चित्रे काव्यात्म निवेदनातून वाचकांना नादमयतेचा प्रत्यय देतात . काव्यात्म निवेदनातील नासिक्य
 शब्दयोजनेतून लयबद्धतेचा प्रत्यय येतो . चित्रे यांच्या भाषेची नवी तत्वे आहेत . ही तत्वे
 त्यांच्या कथात्म साहित्यातील शब्दयोजनेतून तालबद्धतेचा प्रत्यय येतो . विशिष्ट शब्द कळा,
 शब्दांचा वेधक वापर यातून ही काव्यात्मता उलघडते . ही तत्वे त्यांच्या कथात्म साहित्यातील

शब्दकळेतून साकार होताना दिसतात. अशा प्रकारे दिलीप चित्रे यांच्या भाषेचे रूप हे बहुआयामी असल्याचे दिसून येते.

२. निवेदन पद्धती :

कथात्मकता किंवा निवेदनात्मकता हे कथात्म साहित्याचे एक व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य होय, कथात्म साहित्यकृतीमध्ये घटना मालिकांचे निवेदन केले जाते. कथात्म साहित्यकृतीतल्या घटना या कल्पित वास्तव, व्यक्ती आणि स्थळकाळाच्या संदर्भात असतात. याबाबत सुधा जोशी म्हणतात, “या कल्पित वास्तवातील व्यक्तीच्या म्हणजे पात्रांच्या जीवनात त्यांच्या मनोविश्वात अनेक प्रकारच्या घटना घडत असतात. या व्यक्तींचा इतर व्यक्तिंशी, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थांशी तसेच व्यवस्थांशी आणि निसर्गाशी, ईश्वराशी, ईश्वरसदृश्य शक्तीशी वा तत्त्वांशी आणि स्वतःशी जो परस्परसंबंध घडतो असतो. त्यातून या घटना जन्माला येतात. या कल्पित वास्तवातील व्यक्ती भोवतालच्या नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित परिसरातही अनेकविध घटना घडत असतात. या बाहेरच्या जगातल्या घटनांचा संस्कार अर्थातच व्यक्तीवर होत असतो त्यातून त्याची जडणघडण होत असते. त्याचप्रमाणे व्यक्ती स्वतः ज्या भाषिक व इतर कृती करतात त्यातूनही काही घटना जन्माला येतात. या विविध प्रकारच्या घटनांची विशिष्ट आशयसूत्राने, संगतीने गुंफण होत असते. आणि अशा कल्पित घटना मालिकेचे निवेदन हे कथात्म साहित्यकृतीतून केली जात असते.”^{१२} असा तात्त्विक विचार त्यांनी मांडला आहे.

कथात्म साहित्यकृतीतील निवेदकांचे प्रथमपुरुषी व तृतीय पुरुषी असे दोन प्रकार पडतात. प्रथमपुरुषी निवेदक हे कथात्म साहित्यकृतीतील एक पात्र असते. हे पात्र प्रमुख किंवा दुय्यम अशा दोन प्रकारचे असते. तृतीय पुरुषी निवेदक हे कथात्म साहित्यकृतीबाहेरील एक निवेदक पात्र असते. कधी हा निवेदक सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी असतो. तर काही वेळा तो केवळ एक सामान्य निरीक्षक असतो. कथात्म साहित्यकृतीचा निवेदक कोण असावा, त्याचे स्वरूप काय असावे याची निश्चिती कथालेखकाने त्याच्या कलात्महेतूनुसार घेतलेला एक निर्णय असतो. आणि कथानकाच्या निर्मितीतील तो एक महत्त्वाचा घटक असतो.

तृतीय पुरुषी निवेदक कधी भाष्य करीत भावनात्मक परिणाम साधीत निवेदन करतो तर कधी तो पूर्णतः उदासीन, अलिप्त वृत्तीने कथात्म साहित्यकृतीचे कथन करतो . त्याच्या दृष्टिकोनामागे एखादी भावनिक वृत्ती, विचारप्रणाली अथवा मूल्यभाव असू शकतो तर याउलट कधी त्याचा दृष्टिकोन मूल्यनिरपेक्ष, भावनिरपेक्ष असू शकतो तर या उलट कधी त्याचा दृष्टिकोन बदलणाराही असू शकतो .

निवेदकाचे कथाविश्वातील पात्र प्रसंगांशी असलेले भावसंबंध भिन्न स्वरूपाचे असू शकतात . या सर्वाकडे निवेदक तटस्थ वृत्तीने पाहणारा असू शकतो त्याचप्रमाणे तो त्यांच्यात भावनिक गुंतवणूक झालेलाही पहायला मिळू शकतो . निवेदकाची स्वतःची अशी एक मूल्यदृष्टी, विचारप्रणाली असू शकते आणि तिचा संस्कार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे त्यांच्या दृष्टिकोनावर पडत असतो . एका साहित्यकृतीत निवेदनाची एकच पद्धती आढळेल असे नाही, त्याचप्रमाणे निवेदकाचा दृष्टिकोनही सातत्याने एकच असे नाही . कथानकाच्या गरजेनुसार तो बदलता असू शकतो . विशिष्ट दृष्टिकोनातून पात्र प्रसंगाकडे पाहणारा निवेदक आपले निवेदन विशिष्ट पद्धतीने, विशिष्ट शैलीत, विशिष्ट भाषेत करीत असतो . निवेदकाची म्हणजे विशिष्ट कथनात्म भूमिकेची निवड हा लेखकाने कलावंत म्हणून घेतलेला एक निर्णय असतो . या कलाहेतूनुसार लेखक निवेदक पात्राच्या दृष्टिकोनातून कथात्म साहित्यकृतीतील घटनाप्रसंग, पात्रांचे संवेदनास्वभाव इत्यादींची संघटना करीत असतो . एका अर्थाने कथात्म साहित्यकृतीतील समग्र भावविश्वाचे सूत्रसंचालन लेखक करीत असतो .

अशाप्रकारे कथात्म साहित्यामध्ये निवेदन पद्धतीला महत्त्वाचे स्थान आहे . चित्रे यांनी आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये निवेदनाच्या विविध पद्धतींचा अवलंब केला आहे . प्रयोगशील निवेदन पद्धतीचा अवलंब करून चित्रे आपली एक वेगळीच वैशिष्ट्यपूर्ण अशी निवेदन पद्धती घडवितात . पारंपरिक रूढ कथात्म साहित्यातील निवेदन पद्धतीला फाटा देऊन चित्रे यांनी वेगळ्या निवेदन पद्धतींचा लक्षवेधक वापर केला आहे . कथात्म साहित्यातील पात्रांचा संवेदनास्वभाव उलगडण्यात तसेच कथानकाला प्रभावी बनविण्यात या निवेदन पद्धतींची / तंत्राची उपयुक्तता ठरली आहे .

२.१ प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धती :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यातील निवेदनामध्ये प्रथमपुरुषी तसेच तृतीयपुरुषी अशा दोन्ही प्रकारच्या पात्ररचनेतून निवेदन साकारले आहे . त्यांच्या बहुतांशी कथा तसेच लघुकादंबऱ्या प्रथमपुरुषी निवेदन पद्धतीतून साकार होतात . चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यावर अस्तित्ववादी विचारप्रणालीचा मोठा प्रभाव असल्याने अशावेळी त्यांच्या कथात्म साहित्याला व्यक्तिकेंद्री स्वरूप प्राप्त होते आणि व्यक्तिकेंद्री जाणीवा प्रकट करण्यासाठी ते प्रथमपुरुषी निवेदन पद्धतीचा प्रभावी वापर करतात . त्यांच्या बहुतांशी कथात्म साहित्यकृतीतून 'स्व' चे अनुभवविश्व प्रकट झाले आहे, त्यामुळे त्यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धती वापरली आहे .

२.१.१ प्रथम पुरुषी / प्रथम पात्र असणारी निवेदन पद्धती :

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये मुख्यतः प्रथमपुरुषी प्रमुख पात्र असणारे निवेदन पहावयास मिळते . 'ऑर्फियस' या कथासंग्रहातील बहुतेक कथांची निवेदन पद्धती प्रमुख पात्रांच्या मुखातून आहे . त्याचप्रमाणे 'चतुरंग' या लघुकादंबरीसंग्रहातील 'सॅफायर', 'द फुल मून इन विंटर' व एब्राहामची वही या लघुकादंबऱ्यातून प्रथम पुरुषी प्रमुख पात्र असलेले निवेदन येते . 'ऑर्फियस' मधील 'ऑर्फियस', 'वासांसि जिर्णानि, 'मेथिड्रिन', 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', 'टाइपरायटर', 'जाराचं स्वगत', 'प्रतिभावंताचं मरण' या कथातून प्रथम पुरुषी 'मी' चे निवेदन येते . या कथांमधील बहुतेक कथांचे नायक 'मी' चा अनुभव कथन करताना दिसतात . चित्रे यांचे संबंध कथात्म साहित्य आत्मशोधाच्या अस्तित्वशोधाच्या जाणीवेने प्रभावित झालेले असल्याने प्रत्येक कथात्म साहित्यकृतीतून ते स्वतःचे अनुभव 'मी' द्वारे आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न करतात . त्यामुळे अशा कथात्म साहित्यकृतीतून प्रथमपुरुषी प्रथम पात्र असणाऱ्या व्यक्तिरेखांचे निवेदन येते .

उदा . "त्या अविचल वातावरणात मी स्वप्नातल्यासारखा अलगद चालत होतो . माझी चाल मंदावली . माझी पावलां स्वतःच्या जिवंतपणाचा भार जपून पृथ्वीवर टाकत होती . जणू काय एखाद्या प्रक्षिप्त प्रदेशात मी प्रवेश केला होता . मला तिथं वाव होता पण स्थान

नव्हतं . ती सोशिकपणं उतरत्या उन्हाच्या निवळत्या वर्णात उभी असलेली थडगी कायमची चूप होती आणि माझे ओठ उघडत नव्हते .”^{१३} ‘ऑर्फियस’ या कथेत परदेशवास्तव्यातील एक विलक्षण अनुभव मांडण्यासाठी या ठिकाणी चित्रे यांनी प्रथम पुरुषी प्रथम पात्र असणाऱ्या निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे . किंवा “माझं नाव विठ्ठल महादेव जामखेडकर किंवा आणखी काही असतं तर फरक पडला नसता . माझ्या नावाला महत्त्व होतं ते जगात ओळखलं जाण्यापुरतं ‘इथ सही करा’ म्हणून सांगण्यात आलं की नावाला महत्त्व येतं, पण मी महत्त्वाच्या कागदपत्रांवर फारशा सहाय्य केल्या नाहीत . याशिवाय माझं नाव आहे ते सर्टिफिकेटात आणि म्युनिसिपालिटीच्या जन्मखतावणीत, पण मी ज्या पद्धतीनं जगत आलो त्या पद्धतीत नावाचा फारसा उपयोग नव्हता . वेगवेगळ्या ठिकाणी लोक मला वेगवेगळी टोपणनावे द्यायचे .”^{१४} अशाप्रकारे ‘केसाळ काळंभोर पिल्लू’ या कथेत अस्तित्वहीन झालेल्या नायकाचे निवेदन प्रथम पुरुषी प्रथम पात्राच्या निवेदनाद्वारे येते . अशा प्रकारच्या वाचकांच्या मनावर त्या व्यक्तित्तेखेचा प्रभावी ठसा उमटतो व योग्य ती परिणामकारकता साधली जाते . तर ‘चतुरंग’ या लघुकादंबरी संग्रहातील ‘सॅफायर’ या कादंबरीतील नायकाचे निवेदनही याच निवेदन पद्धतीद्वारे प्रकट होते . उदा . माझे डोळे एकदम वारीक झाले . नजर खड्याला जाऊन भिडली . वरून तो खडा किंचीत मलूल भासत होता . मी अभावितपणे चिमटीत धरून तो उचलला . अंगठा आणि मधल्या वोटाच्या मधोमध डोळ्याशी धरला . गव्हाच्या मोठ्या दाण्यापेक्षा जरासा मोठा असेल . आकारात नजरेत भरत नव्हता . मग माझे डोळे त्याच्या गाभ्याला भिडले . त्या मंद निळ्या ज्योतीच्या पारदर्शक हृदयात प्रकाश एखादी सुरी वळावी तसा वळला . तेजाचा एक आटीव लोळ मधोमध होता . मग माझ्या ध्यानात आले की जो निळा आपल्याला मंद वाटला तो मंद नसून दाट पारदर्शक निळा आहे . माझी छाती धडधडू लागली . प्रेयसीचं पहिलं चुंवन घेताना होते तशी माझी मनस्थिती अन्यथा झाली झाली होता .”^{१५} अशाप्रकारे सॅफायर या खड्याच्या अदभूत जाळ्यात सापडल्याची स्थिती प्रथम पुरुषी प्रथम पात्राच्या निवेदनाद्वारे प्रभावीपणे स्पष्ट होते . अशाप्रकारे दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रथम पुरुषी प्रमुख पात्र असणाऱ्या व्यक्तित्तेखांचे निवेदन ‘मी’ च्या अनुभवविश्वातून प्रकट होते .

२.२ तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती :

निवेदनाची ही रूढ पद्धती आहे . लेखकाला सर्व काही माहिती आहे आणि तो ते विविध वारकाव्यासह सांगतो आहे अशी सर्वसाक्षी भूमिका असते . यातही कधी-कधी लेखक भाष्य करण्यासाठी स्वतः प्रवेश करतो किंवा वाचकाला कथानकात ओढून घेण्यासाठी तो स्वतःचे व्यक्तिमत्व उघडपणे व्यक्त करतो . कधी-कधी तो स्वतःकडे अदृश्य शक्तीची भूमिका घेऊन कथानकाची मांडणी करतो . जीवनानुभवाचा आविष्कार करणे हे कथात्म वाङ्मयाचे प्रमुख वैशिष्ट असल्यामुळे तृतीय पुरुषी निवेदनाची पद्धती सर्वात उपयोगी पडते . या निवेदनपद्धतीद्वारा लेखक आपल्या साहित्यकृतीतील आशयाची संरचना विस्तृतपणे कथन करू शकतो .

या निवेदन पद्धतीमध्ये निवेदक हा त्रयस्थ कुणीतरी असतो . तो काही वेळा पात्रांविषयी, घटनांविषयी सर्वज्ञ असतो तर काही वेळा तो सर्वसामान्यप्रमाणे निरीक्षक असतो, तसेच तृतीय पुरुषी निवेदक हा पात्रांच्या जाणीवेतून संवेदनशीलतेने आतूनही पाहू शकतो . तटस्थपणे बाह्य आणि आंतरिक चित्रण करणारा निवेदक हा तृतीय पुरुषी निवेदक असतो . चित्रे यांनी आपल्या कथात्म लेखनासाठी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचाही वापर केलेला दिसतो . त्यामध्ये प्रामुख्याने तृतीय पुरुषी सर्वसामान्याप्रमाणे निरीक्षक असणाऱ्या निवेदन पद्धतीचा अवलंब त्यांनी केला आहे . 'ऑर्फियस' या कथासंग्रहातील 'दहा हजार शब्द', 'तिडीक, तिरडी आणि अनंतकाळ, या कथातील तसेच चतुरंग या लघुकादंबरी संग्रहातील 'रुधिराक्ष' या लघुकादंबरीत सर्वज्ञ सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी निवेदन येते तर 'ऑर्फियस' कथासंग्रहातील 'अंधारातला अंप्रेटिस' व 'स्कॉर्पिओ' या कथांतून सर्वसामान्याप्रमाणे निरीक्षक असलेले तृतीय पुरुषी निवेदन येते .

२.२.१ सर्वज्ञ सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती :

चित्रे यांनी आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धतीबरोबरच तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा प्रभावी वापर केला आहे . सर्वज्ञ सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी

निवेदनामध्ये निवेदक हा कथानकामध्ये घडणाऱ्या सर्व घटनांना, सर्व पात्रांशी सर्वज्ञ सर्वसाक्षी असा असतो . मात्र हे सारे तो तटस्थपणे पाहत असतो .

उदा . “त्यांनी दिवा विझवला . चांदणं एकदम तावदानावर स्थिरावलं . त्यांनी तिला जवळ ओढलं आणि त्यांचे तळहात गरम असले तरी विवशपणं तिच्या उघड्या सर्वांगावरून फिरत राहिले . तिचं अंग गरम होतं . श्वासोच्छ्वास करत होतं, पण जराही थरथरत नव्हतं त्यांच्या बरगड्यांखाली तिची भरीव छाती वरखाली होत होतो आणि तरीही त्यांना आपण एकटेच आहोत असं वाटत होतं - मग हे सगळं असह्य होऊन त्यांनी स्वतःला तिच्यात झोकून दिलं . वेगवान धपापती, त्रोटक, बेलय, आपोआपची उष्ण हालचाल .

“सुलू ! सुलू ! सुलू !”

ती काहीच बोलली नाही . तिचे गरम उघडे वाहू सैलपण त्यांच्या पाठीभोवती राहिले . नंतर हळूहळू अलार्म क्लॉकची टिकटीक मोठी व्हायला लागली .

खाली रस्त्यावरून एक लॉरी धडधडत गेली, तिच्या हेड लाईट्सचा प्रकाश आढ्यावरल्या बंद बल्बवरून फिरला .”^{१६} या कथेचे निवेदन लेखकाने त्रयस्थपणे केले असले तरी तो या कथेतील सर्व घटना, पात्रे, संवादांना साक्षी आहे . प्रोफेसर व सुलू यांचा संभोग असो, त्यांच्यातील संवाद तसेच वाह्य घटनांना लेखक सर्वज्ञ सर्वसाक्षी आहे .

‘चतुरंग’ या लघुकादंबरी संग्रहातील ‘रुधिराक्ष’ या लघुकादंबरीत चित्रेनी प्रयोगशील निवेदन पद्धतीचे तंत्र वापरले आहे . या लघुकादंबरीत प्रथम पुरुषी प्रथम पात्र असणाऱ्या निवेदन पद्धती बरोबरच त्यांनी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा प्रयोगशील वापर केला आहे . रुधिराक्षच्या अस्तित्वशोधाची धडपड या दोन्ही निवेदन पद्धतीतून प्रभावीपणे व्यक्त होते . सर्वज्ञ सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी निवेदनाद्वारे निवेदकाने रुधिराक्षचा संवेदना स्वभाव उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे .

उदा . “आता रुधिराक्षनं ड्रेनपाईपवर चढायला सुरुवात केली . पण आज चढ संपेचना . रुधिराक्ष वर, वर, वर, वर चढत होता . पण आज ड्रेनपाईप खरोखरच स्वर्गाला जाऊन भिडला असावा . तो अंतहीन, अमर्याद झाला होता . रुधिराक्षला श्वासमुद्धा घेववेना .

त्यानं वर पाह्यलं आज वर अंधुक दिवासुद्धा नव्हता . त्यानं खाली पाह्यलं . भयानक उंचीवर तो आला होता आणि मग अंधारातच त्याला अँटक आला . अंधारही दिसेना डोकं भोवण्यासारखं गरगरलं . स्मृती विरून गेली . रूधिराक्षनं बेशुद्ध होता होता ड्रेनपाईप मात्र घट्ट पकडला आणि सांडपाण्याच्या वासात मिसळलेला प्रेयसीच्या अंगचा सूक्ष्म वास त्याला तेव्हाही ओळखू आला .”^{१७} इथे रूधिराक्षच्या सर्व कृतींशी, संवेदना-स्वभावाशी निवेदक सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी आहे . त्याचप्रमाणे या लघुकादंबरीचा निवेदक रूधिराक्ष या व्यक्तिरेखेशी एकरूप झालेला दिसून येतो, अशावेळी या अनुभवाचा अविष्कार करण्यासाठी निवेदक प्रथम पुरुषी निवेदनाचा वापर करतो .

उदा . “मी काम करतो त्या जागी खोल खड्डा आहे . तिथं अंधार असतो . कोंदट असतं . त्याचा माझ्यावर परिणाम झालाय किंवा हेही चूक आहे! तुमच्या मलमूत्राची मला काय फिकीर? मी निरागस आहे . थेट स्वर्गामधून इथं पडलो . मी समुद्रावर फिरायला जातो . वागेत हिंडतो . फक्त मी अलिकडे पेपर वाचत नाही एवढाच काय तो माझा दोष .”^{१८} अशाप्रकारे निवेदक प्रथम पुरुषी प्रथम पात्रांच्या निवेदनाद्वारे आपले अनुभव कथन करतो . तर दुसरीकडे प्रथम पुरुषी प्रमुख पात्र व सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती एकाच वेळी वापरून चित्रे एक नवीन प्रयोगशील निवेदन पद्धतीचा प्रत्यत देतात .

उदा . “तिच्याकडे जायचे म्हणजे ड्रेनपाईपवर चढावं लागतं . ती कधीच वाट पाहत नसते . आपलं आपणच ठरवून जायचं रात्री सामसूम झाल्यावर तो / मीच / रूधिराक्ष इमारतीच्या मागल्या वाजूच्या भिंतीजवळ येतो .”^{१९} अशाप्रकारे चित्रेनी निवेदनाचा प्रयोगशील वापर करून वाचकांना एक वेगळाच विलक्षण अनुभव देतात .

तृतीय पुरुषी निवेदनात घटना, प्रसंगांचा निरीक्षक तोही सर्वसामान्य माणसासारखा असाही निवेदक असू शकतो . कथात्म साहित्यकृतीतील घटना, प्रसंगांचे निवेदक असू शकतो . कथात्म साहित्यकृतीतील घटना, प्रसंगांचे निवेदक निवेदन विशिष्ट प्रकारे साधण्यासाठी या विशिष्ट निवेदन पद्धतीचा परिणाम विशिष्ट दृष्टिकोन समोर ठेऊन करत असतो . कथात्म साहित्यकृतीचा परिणाम विशिष्ट प्रकारे साधण्यासाठी या विशिष्ट निवेदन

पद्धतीचा उपयोग कथालेखक करतो. दिलीप चित्रे यांनी आपल्या काही कथात्म साहित्यकृतीमधून सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी निवेदन पद्धती बरोबरच सर्वसामान्यप्रमाणे निरीक्षक असलेले तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापरही प्रभावी रीतीने केला आहे .

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यातील केवळ निरीक्षकाची भूमिका निवेदनासाठी वापरलेल्या कथात्म साहित्यकृतींची उदाहरणे द्यावयाची झाल्यास 'ऑर्फियस' या कथासंग्रहातील 'अंधारातला अंप्रेटिस' या कथेकडे पाहता येईल . या कथेत उषा, निरंजन व सावंत यांच्यातील परस्परसंबंधाचा वेध निवेदकाने घेतला आहे . हा वेध निवेदक केवळ सर्वसामान्यासारखा तटस्थ आणि निरीक्षक भूमिकेतून घेतो .

उदा . "त्यांचं लग्न नोंदल गेलं त्याच दिवशी प्रिव्हेटिव्ह डिटेंशमध्ये असलेला सावंत सुटून आला . त्याची प्रकृती खणखणीत दिसत होती . रजिस्ट्रारच्या ऑफिसवाहेर मोजकेच लोक दिसत होते . गर्दितून खेचून सावंतनं निरंजनला वाजूला काढलं . निरंजनची अजिबात इच्छा नव्हती . पण सावंतचा ताठ, काळा चेहरा परत जरा सैल झाल्यासारखा दिसत होता . त्याचे डोळे तरारले होते . निरंजनचा हात घट्ट दाबून तो त्याला म्हणाला, 'आनंद झाला! तुझा पार्टीतला इंटरेस्ट वाढलाय हे पाहून तर यार मला जास्तच बरं वाटलं . तुला एक ठाऊक आहे? मांजरेकर तुझी फार स्तुती करत होते . लीडर्स तुला वॉच करतायत . तुझ्याबद्दल फार मोठ्या अपेक्षा आहेत . निरंजनला काहीच वाटलं नाही . धिस मॅन हॅज सिइड टु गो एवढचं एक गोष्ट त्याच्या मनाला लागून राह्यली . सावंतन लग्नाची भेट म्हणून त्या दोघांना शिव-पार्वतीचं प्लास्टरचं शिल्प दिलं ही . का कोणास ठाऊक, त्यातला शिव सावंतासारखाच दिसत होता ."^{२०} येथे निवेदक फक्त निरीक्षकाची भूमिका पार पाडतो . सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी निवेदकाप्रमाणे तो कोणत्याही व्यक्तिरेखेच्या अंतर्मनात जाऊन त्याचा उलगडा करत नाहीत तर या कथेतील व्यक्तिरेखांकडे तो सर्वसामान्य निरीक्षक म्हणून पाहताना दिसतो .

अशाप्रकारे चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रथमपुरुषी निवेदन असो किंवा तृतीय पुरुषी निवेदन असो, रूढ निवेदन पद्धतींपेक्षा वेगळ्या निवेदन पद्धती ते घडवितात . काही वेळा एकाच कथेत ते निवेदनाच्या अनेक पद्धती वापरतात . त्यामुळे त्यांचे कथात्म

साहित्य आशय, विषय, अभिव्यक्तीदृष्ट्या भिन्न ठरते . वाचकाच्या मनातील दृष्टिकोन यात चित्रे प्रयोगशील निवेदन तंत्र वापरतात . म्हणून त्यांच्या कथात्म साहित्यातील निवेदनपद्धती पारंपरिक, रूढ निवेदन पद्धतीपेक्षा भिन्न ठरते .

३ . अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा वापर :

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याला अतिवास्तववादी तंत्राचे एक महत्त्वाचे अंग आहे . अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा वापर करून चित्रे वाचकांना एक विलक्षण अनुभूती देतात . या तंत्रासाठी त्यांनी वापरलेल्या प्रतिमा विलक्षण आहे . मानवी जीवनातील वास्तवापलिकडच्या वास्तवाचा शोध घेण्यासाठी चित्रे या तंत्राचा वापर करतात . अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यावर मोठा प्रभाव आहे . विसंगतता, असंगतता, खंडीतता ही अतिवास्तववादाची वैशिष्ट्ये मानता येतील या विस्कळीत तंत्राचा वापर चित्रे यांनी आपल्या कथात्म साहित्यात पुढीलप्रमाणे वापर केला आहे .

१ . “त्याचा एकेक अवयव त्याच्या पायाशी गळून पडला . स्वतःचं मुंडकं . आपलेच दात, आपलेच ओठ . पण दोन्ही वेगवेगळे फलोअरवर पडलेले मेहतर येऊन अवयव गोळा करून घेऊन गेला . नुसतेच पाय-कसे किंचाळणार?”^{२१} अशाप्रकारे चित्रे अतिवास्तववादी लेखन तंत्राचा अवलंब करतात .

२ . “रात्री साडेबारा वाजता सदाशिवला न्यायला लोक आले . (नेऊ देत-मी आता मेलेलोच आहे-सदाशिव स्वतःशी म्हणाला .) त्याला तिरडीवर बांधण्यात आलं . रस्त्यात प्रचंड गर्दी, लोकमान्य टिळकांच्या महात्मा गांधींच्या, पंडित नेहरूंच्या अंतयात्रेहूनही जास्त . जॉन केनेडीच्या, विन्स्टन चर्चिलच्या अंतयात्रेहूनही जास्त पण सगळेच्या सगळे झाडून कामगार मुंबई वंद असावी . भजन चालू झालं . गुलाल उधळायला लागला . अचानक सदाशिवला फटफट शिंका यायला लागल्या .”^{२२} सदाशिवच्या अंतयात्रेचे चित्रण करताना इथे वास्तवापलिकडच्या वास्तवाचा वापर करतात .

३. “सगळंच निळं झालं. निळाभोर दाट निळोख, निळ्या रंगाचा एक चक्राकार जिना अगदी खालच्या घननीळ पायरीशी जिनाचा अदृश्य झालेला होता. समुद्र विरघळून पियानो झाला. पियानो वितळून मासा झाला. मासा विरून तिथं निळा दीपस्तंभ उभारला.”^{२३} अशाप्रकारच्या फॅन्टसीसदृश्य वर्णनातून चित्रे एक वेगळेच परिणाम गाठतात.
४. “रुधिराक्ष एका डायनॉसॉरच्या मादीला कुरवाळत उभा होता. प्रचंड, वाळवोध, ओबडधोबड पशू काव्यमय रुधिराक्ष त्या प्राचीन सरड्याच्या मादीपुढे इवलासा दिसत होता. तिनं शेंपूट जमिनीवर आदळलं असतं तरी त्याचा चुराडा झाला असता. पण रुधिराक्षन पापणीसुद्धा लववली नाही. हळूहळू अनेक प्रागैतिहासिक प्राण्यांचा एव कळपच रुधिराक्षपुढं जमला. त्यांच्या जिभा रुधिराक्षच्या मस्तकाला स्पर्श करत होत्या. दयाळू मेंढपाळानं आपल्या कपाळावर काठी न चालवता उभं रहावं, तसा रुधिराक्ष उभा राहिला.”^{२४} अशा प्रकारच्या अतिवास्तववादी लेखनतंत्राचा वापर करून चित्रे आपली एक वेगळी छाप ठसवतात.

अतिवास्तववाद ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वाची तत्त्वप्रणाली आहे. मानवी जीवनातील असंगता, विस्कळीतता दाखविण्यासाठी चित्रे या लेखनतंत्रांचा प्रभावी वापर करताना दिसतात. अशाप्रकारे अतिवास्तववादी लेखन तंत्राचा वापर करून चित्रे वाचकांना एक नवीन प्रयोगशीलतेचा प्रत्यय देतात. आधुनिक काळातील ही एक प्रभावी विचारसरणी आहे. या विचारसरणीचा विलक्षण वापर चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये करतात.

४. स्वप्नसदृश्य तंत्राचा वापर :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याचे एक महत्त्वाचे वाङ्मयीन विशेष म्हणून त्यांच्या ‘कथात्म’ साहित्यातील स्वप्नसदृश्य तंत्राकडे पाहता येईल. चित्रे यांच्या कथाविश्वात स्वप्नसदृश्य दृश्यांच्या तंत्राला महत्त्वाचे स्थान आहे. ही स्वप्नसदृश्य दृश्ये केवळ फॅशन म्हणून येत नाहीत तर त्याचा व्यक्तिच्या अंतर्मनाशी संबंध असतो. अतिवास्तववादी विचारसरणीमध्ये स्वप्नसदृश्य दृश्यांना महत्त्व दिले जाते. व्यक्तिमत्त्वाच्या अंतरंगात कितीतरी घटना लपून

असतात . वास्तवाशी जेव्हा या घटनांचा प्रत्यक्ष संबंध येतो, तेव्हा स्वप्नसदृश्य दृश्ये निर्माण होतात . ही स्वप्नसदृश्य दृश्ये माणसाच्या कृतीवर, विकृतीवर व एकूणच त्याच्या अस्तित्वावर प्रकाश टाकतात . अमूर्त वास्तवाचे मूर्त पातळीवर प्रकटीकरण करण्यासाठी चित्रे कथात्म साहित्यामध्ये स्वप्नसदृश्य तंत्राचा वापर करतात .

‘ऑर्फियस’ या कथेतील शेवटचे स्वप्नसदृश्य दृश्य पाहण्यासारखे आहे . ऑर्फियस हे ग्रीक पुराणातील एक मिथक आहे . या मिथकातील ऑर्फियसने केलेली चूक या कथेतील नायकाने केली नाही . ग्रीक पुराणातील ऑर्फियसने मागे वळून पाहिले आणि त्याची आवडती प्रेयसी अंतर्धान पावली . पण या कथेतील नायकाला वाटते की मागे वळून बघायला नको . कारण अॅना आव्हकियान या अनोळखी, मृत पावलेल्या तरुणीच्या थडग्याला पाहून वाढत गेलेली ओढ उत्कट रूप धारण करते आणि स्वप्नसदृश्य दृश्यात विलिन पावते .

‘तिडीक, तिरडी आणि अनंतकाळ’ या कथेतील स्वप्नसदृश्य दृश्य महत्त्वाचे आहे . सदाशिव या कथेतील नायकाची लाखो कामगार प्रेतयात्रा काढतात . पण सदाशिवचे मरण खोटे आहे हे त्यांच्या लक्षात येते . मग प्रक्षुब्ध झालेले कामगार या ढोंगी स्वभावाच्या नायकाला कामगार मैदानावर नागवा करतात . सदाशिवला वाटते की आपल्यावर सर्वासमक्ष होमोसेक्शुअल स्वरूपाचा हल्ला होत आहे . जीवनाची एका प्रकारे नवी जाणीव झाल्यामुळे सदाशिव अस्वस्थ होतो . त्याची अस्वस्थता या कथेतून साकार होते . सदाशिवच्या एकलकोंडेपणाचा, कातडी वचाऊ वृत्तीचा स्वप्नसृष्टीत न्हास होतो आणि त्याला आपल्या खऱ्या अस्तित्वाची ओळख पटते .

‘व्हायरस’ या कथेतील डॉक्टरांना स्वप्न पडते . या स्वप्नसदृश दृश्यातील अस्तित्वाची जाणीव प्रभावी आहे . स्वतःच्या हातानेच आपल्या मित्राचा मृत्यू ओढवला आहे . या प्रकारच्या जाणीवेमुळे डॉक्टरांना आपले आयुष्य अगदी नीरस, बेचव, अर्थशून्य वाटू लागते . मित्राला अग्नी दिल्यानंतर त्यांना जे स्वप्न पडते ते महत्त्वाचे आहे . मायक्रोस्कोपमधून एक चमत्कारिक व्हायरस बाहेर पडतो आहे असे ते स्वप्न आहे . भालचंद्र भडके याबाबत म्हणतात, “हे स्वप्न म्हणजे डॉक्टरांच्या डोक्यात थैमान घालणाऱ्या निर्मितीवादाचे प्रतीक तर

नसावे? अशाप्रकारे दिलीप चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यात घटनाप्रसंगातील अमूर्त वास्तवाचे मूर्त पातळीवर आविष्कार करण्यासाठी स्वप्नसदृश्य तंत्राचा प्रभावी वापर करतात .

५ . प्रतिमांचा वापर :

“प्रतिमांचा वापर साहित्यिक सिमोल्लंघनाद्वारे अनेक पद्धतीने भाषेचा वापर करून आपला कलात्म हेतू साध्य करित असतो . यासाठी तो प्रतिमा योजनेचाही आश्रय घेत असतो . प्रतिमा विचार हा कथात्म साहित्यातील भाषाविचाराचाच एक घटक ठरतो . सर्व साधारणपणे शब्दांनी काढलेल्या चित्राला आपण प्रतिमा म्हणू शकतो . प्रतिमांच्या माध्यमातून साहित्यिक आपले जीवनानुभव वाचकांपर्यंत पोहचवीत असतो . प्रतिमा या प्रामुख्याने दृश्यात्मक असतात . त्याचप्रमाणे त्या श्रवणात्मक, गंधात्मक, स्पर्शात्मक अशाही असतात . याविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “ऐंद्रिय संवेदना प्रकट करण्याची प्रतिमासृष्टी ही आणखी एक प्रभावी भाषिक योजना आहे . रंग, रूप, वास, चव आणि नाद ह्या संवेदनांची पुननिर्मिती करण्याचे हे परिणामकारी साधन ठरते . कारण प्रायः प्रतिमांची निर्मितीबोधन क्रियांच्या म्हणजे भाषेच्या अंतस्तराच्या सर्वांत सुरुवातीच्या मनस्थितीत होते .”^{२५} अशाप्रकारे प्रतिमांमधून आपल्या डोळ्यांसमोर एक चित्र साकार होते, ते चित्र नुसते चित्र नसते तर साहित्यिकाच्या अनुभवविश्वातील संवेदना व कल्पनाही या चित्रातून प्रकट होत असतात .

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रयोगशील प्रतिमांचा वापर अधिक्याने आढळतो . त्यांचे प्रतिमाविश्व सर्वसामान्य माणसाच्या आकलनापलिकडचे आहेत . अस्तित्ववादी तसेच आंतरिक वास्तवाची जाणीव करून देणाऱ्या प्रतिमा चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यात आढळतात . ऐंद्रिय संवेदनांची जाणीव त्यांच्या प्रतिमांतून येते . त्याचप्रमाणे त्याचप्रमाणे रंग, रूप, रस, गंध, चव आणि नादाच्या प्रतिमा चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यकृतींमधून पहावयास मिळतात . त्याचप्रमाणे स्थलावकाश आणि काळाच्या संदर्भातील प्रतिमा, मानसिक तसेच शारीरिक पातळीवरच्या प्रतिमा त्यांच्या साहित्यकृतींमधून प्रकट होतात . तसेच फॅन्टसी निर्माण करण्यासाठीही चित्रे विलक्षण प्रतिमांचा वापर करतात . चित्रे यांच्या ‘केसाळ काळंभोर पिल्लू’, ‘टाइपरायटर’, ‘स्कॉर्पिओ’ या कथांची तसेच ‘द फुल मून इन

विंटर' या लघुकादंबरीची शीर्षकेही प्रतिकाल्मक आहेत. त्याच्या प्रतिमासृष्टीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे -

५ . १ दृश्यप्रतिमा :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याला दृश्यात्मकतेचे मोठे परिमाण आहे. कथात्म साहित्यकृतीतील आशय अधिक उठावपूर्ण करण्यासाठी चित्रे दृश्यप्रतिमांची विशिष्ट योजना करतात . ही योजना वाचकांना एक विलक्षण अनुभव देते .

- उदा १ . “दोघं वाळूतून चालली होती . समोरचा देखावा अमानुष सुंदर होता . परमशुभ्र चांदणं, खवळून उधळणाऱ्या लाटा, भरतीचा घोष आणि वेहोश थंडगार वारा, नारळीच्या वेड्यावाकड्या सावल्या . ”^{२६}
- २ . “सावंतन लग्नाची भेट म्हणून त्या दोघांना शिव-पार्वतीचं प्लास्टरचं शिल्प दिलं ही . का कोणास ठाऊक, त्यातला शिव सावंत सारखाच दिसत होता . ”^{२७}
- ३ . “तिच्या पायावर विश्वमित्राच्या दाढीइतकेच दाट काळेभोर, जाड कुरळे केस होते . ”^{२८}
- ४ . “त्याचे हात पाह्यलेस? केवढे राक्षसी पंजे आहेत! लोखंडासारखी पकड घेतो . त्याच्या अंगात अमानुष ताकद आहे . ”^{२९}
- ५ . “एक महासागर स्फटिकाएवढा करा . कल्पनेने खुडलेली चांदणी वोटार जडवा . माध्यान्हीचं आकाश वितळवून आटवून त्याला निव्वळ डोळ्यांसमोर धरा हे सगळं पारदर्शकसुद्धा हवं आणि तरी तुम्ही सॅफायरचं अनुकरण तेवढं करू शकाल . निळ्या रंगाच्या हृदयातलं प्रकाशाचं स्फटिक स्पंदन भयंकर शांत . ”^{३०}
- ६ . “आणि त्याला जाग आली तेव्हा त्याला निळंभोर आकाश दिसलं . वर हजारो डोळे प्रकाशत होते . त्यातला प्रत्येक डोळा रूधिराक्षच्या डोळ्याइतकाच लालबुंद आणि तेजस्वी होता . ”^{३१}
- ७ . “दिसायला भलतीच देखणी होती पण इतकी निर्विकार आणि थंड की तिच्यावर लाईन मारायची कोणालाच बुद्धी झाली नाही म्हणूनच तर तिला ‘द फुल मून इन विंटर’ असा फिशपॉड मिळाला होता . ”^{३२}

- ८ . “ललिता बोलत असताना मला सतत तिचं शरीर दिसत आणि जाणवत होतं . पन्नाशी उलटलेली वाटत नव्हती . तिशी-पस्तीशीतील दिसत होती . केवड्यासारखा रंग, नितळ त्वचा, चुटुक जिवणी, मोठाले डोळे, अंडाकृती चेहरा तिची छाती फारशी उभार नव्हती पण सडसडीत बांधा, कृश पोट आणि कंबरेखाली घोटीव नितंव, प्रमाणशीर मांड्या ओतीव पोट्या, फक्त तिची पावलं काहीशी फताडी अशी पुरूषी होती .”^{३३}
- ९ . “वेताच्या झोपाळेवजा खुर्चीत बसून मोरपिशी लुंगी नेसलेला उघडाबंब नामदेव ढसाळ झोके घेत होता . त्याचं अवाढव्य पोट त्याच्या मांडीवर चपखल बसलेलं होतं आणि आलटून पालटून तो एखाद्या भव्य आफ्रिकन काकाकुव्यासारखा आणि सतराव्या शतकातल्या अँटलँटिक महासागरातल्या स्पॅनिश चाच्यासारखा दिसत होता .”^{३४}

अशाप्रकारे दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये दृश्यप्रतिमांचा प्रत्यय येतो . त्याच्या लोकविलक्षण प्रतिमांतून त्यांच्या अनुभव विश्वाची प्रगल्भ घनता पहावयास मिळते . या दृश्यप्रतिमांच्या माध्यमातून व्यक्तिरेखांचे स्वभावरेखन तसेच अलौकिक निसर्ग प्रतिमांचे दर्शन होते .

५ . २ श्राव्य प्रतिमा :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये दृश्यप्रतिमांच्याप्रमाणे श्राव्य प्रतिमांचाही समर्पक वापर पहावयास मिळतो . त्यांच्या श्राव्य प्रतिमांतून नादाच्या विविध संवेदना उमटतात . कथानकाच्या बळकटीसाठी चित्रेनी प्रभावी श्राव्य प्रतिमांचा वापर केलेला दिसून येतो . त्या श्राव्य प्रतिमा पुढीलप्रमाणे -

- १ . “तिचा श्वासोच्छ्वास कष्टानं, जोरात चालल्यासारखा, त्यांना ऐकू येत होता .”^{३५}
- २ . “त्यांचं बोलणं ऐकायचं मला व्यसनच जडल होतं-अफूसारखं .”^{३६}
- ३ . “अचानक नर्गीस स्तब्ध झाल्यामुळं मी भानावर आलो . आतापर्यंत जोरात जरा अश्लाध्यपणंच, हालणारा तिचा उजवा पाय शांत झाला होता . तिचा धनुष्याच्या दोरीसारखा ताणलेला आवाज एकदम थांबला होता .”^{३७}

- ४ . डोक्यावर झीरो नंबरचं मशीन फिरत होतं . झीरोच्या झिणझिण्या येतात . झिरॉईन गाणं म्हणते . उदास असतं ते पण सोबत शंभर वाद्यांचा ऑर्केस्ट्रा दुःखात सहभागी झालेला असतो . ”३८
- ५ . “आणि कुजबुजल्यासारखा गरमगरम श्वासांचा आणि उघडमित्या ओठांच्या ओल्यासुक्या खर्जातल्या गळ्यातल्या अवढ्यासारख्या भाषेत तो तिच्या कानांशी आणि गालांशी पुटपुटत असतो एखाद्या शाक्त तांत्रिकासारखा . ”३९
- ६ . “संगीत रुधिराक्षच्या मेंदूत कोरून ठेवलं जातं . ते त्याला कुठंही, केव्हाही ऐकता येतं . वाह्य कान वंद करून तो आत भरलेलं स्टीरिओफोनिक स्वरविश्व अनुभव शकतो . ”४०
- ७ . “माझ्या शेजारी पडून, मला विलगून ललिता होनावर गोष्ट ऐकत होती . माझा आवाज माझ्या शरीरापासून वेगळा होऊन एखाद्या डिजिटल रेकॉर्डिंगसारखा ऐकू येत होता . ”४१
- ८ . “नशेत अंगावर उठलेला कामेच्छेचा तो सूक्ष्म तरंग जणू काय अनिसाला संगीतासारखा ऐकायला आला कारण त्याच क्षणी ती सावरून उभी राहिली . ”४२

अशा प्रकारच्या श्राव्य प्रतिमांतून चित्रे वाचकांच्या मनावर एक विलक्षण परिणाम घडवितात . नादाच्या, विलक्षण अनुभव देणाऱ्या श्राव्य प्रतिमा चित्रेच्या कथात्म साहित्यातून पहावयास मिळतात .

५ . ३ स्पर्शप्रतिमा :

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये स्पर्शप्रतिमांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे . स्पर्श प्रतिमातून ते मानवी अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात . स्पर्शाच्या विविध पातळ्यावरील प्रतिमा त्यांच्या कथात्म साहित्यकृतीतून पहावयास मिळतात . त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे -

- १ . “तिच्या गोल मांसल मांडीच्या सावलीत त्यांचा चेहरा झाकलेला होता . तिथंच थोडीशी ऊब होती . ऊब? त्यांना वाटलं, धग! त्यांना वाटलं, ह्या शुभ्र वस्त्राआडचं तिचं गोरं

शरीर उष्णतेनं नुसतं मुसमुसलेलं आहे . तिच्या अवोलपणात ही उष्णता राखेखाली विस्तवाचे पडदे उघडत आतल्या आत फुलणाऱ्या निखाऱ्यासारखी फुलतेय . अचानक त्यांनी तिच्या मांडीवर तळहात दाबला . कपड्याखालच नितळ मांसल अंग त्यांना जाणवलं, पण त्यांनी कल्पना केली होती ती ऊव मात्र त्यांना जाणवली नाही . तिची मांडी जराही थरकली नाही . इतक्या जवळून ती अजस्र भासत होती .”^{४३}

२ . “आजी आंधळी होती आणि ती खोलवर चापचल्यासारखा स्पर्श करायची . मी घावरलो . पण आजीनं हट्ट पुरा केलाच . मरण्यापूर्वी तिनं माझं सर्वांग खरवरीतपणं खोलवर चापचलं .”^{४४}

३ . “माकडाचं तुम्हाला ठाऊक आहे? माकडीचं मूल मेलं तर वरेचदा तीला कळत नाही . मेलेलं मुल पोटाशी धरून ती भटकत असते . मग त्याला ती पुरते . नंतर त्याच कातडं घेऊन फिरते . त्या कातड्यावरून हात फिरवते . ही गोष्ट एक वेळ खरी नसेल पण पटण्यासारखी आहे .”^{४५}

४ . “त्यानं माझ्या खांद्यावर थोपटलं तेव्हाच मला कळून चुकलं की अनेकांची भविष्य ह्या हातावर अवलंबून आहेत . त्या थोपटण्यात तिरस्कार नव्हता . एखाद्या बापानं मुलाची पाठ थोपटावी तसं त्यानं मला केलं . मी कशालाच जबाबदार नव्हतो याची तो स्पर्श ग्वाही देत होता आणि माझी जबाबदारी आपण घेतल्याचं आश्वासन देत होता . अत्यंत धोकेवाज स्पर्श होता तो . न्यायदानाचं व्यसन जडलेला, कर्तव्यबुद्धीची नशा चढलेल्या, अनेक चरित्र सहज हाताळून निबर झालेल्या हातांचा तो स्पर्श होता . प्रेषित, न्यायाधिश, धन्वंतरी, सेनापती, राजकीय पुढारी, धर्मोपदेशक, तत्वज्ञ कोट्याधीश, कलावंत - या सर्वांचा म्हातारा आणि कुत्सित स्पर्श होता तो .”^{४६}

५ . “वारंवार थरथरून, कण्हून, विलगून ती येत होती . आणि अखेर अखेर ती एखाद्या तळ्यासारखी झाली . स्पर्शाचा एक बारीकसा खडा पडला तरी अनंत लहरी उमटत होत्या .”^{४७}

अशाप्रकारे चित्रेच्या कथात्म साहित्यकृतींतून स्पर्श प्रतिमा पहावयास मिळतात .

त्याच्या स्पर्श प्रतिमांतून संवेदनाची, अर्थाची अनेक वलये निर्माण होतात . त्याचा प्रत्यय उपरोक्त उदाहरणांवरून येतो .

५ . ४ गंध प्रतिमा :

दिलीप चित्रे यांनी आपल्या कथात्म साहित्यकृतीमध्ये गंध प्रतिमांचा समर्पक वापर केलेला दिसून येतो . त्या गंधप्रतिमा पुढीलप्रमाणे .

- १ . “उदवल्लीसारखा वास येणारा जो साबू कुलकर्णी लोक वापरत त्यातूनही त्यांच्या घामाचा मळमळजनक वास त्याला यायचा . सदाशिव स्वतः आंधोळीला कार्बोलिक साबू वापरायचा . शिवाय डेटॉल, त्याला आवडणारे सगळे वास कार्बोलिक ॲसिड, फिनाईल, डेटॉल, स्पिरीट, पेट्रोल अशा जातीचे असायचे . अमानुष निर्जंतुक वास . ”^{४८}
- २ . “ त्या कोंदट खोलीतला चंदनाच्या धुरासारखा, धुपासारखा, लव्हेंडर सारखा आणि कुबट मुतासारखा संमिश्र सूक्ष्म दर्प माझ्या नाकपुड्यांना एकदम जाणवला . ”^{४९}
- ३ . “जेव्हा विछाण्यात तिच्या शरीराला मी भिडलो तेव्हा शरीरासारखा कोणताही वास तिच्या अंगाला नव्हता . ”^{५०}
- ४ . “खोल खड्डा खणून उघडलेल्या नळापाशी आपण उभे असतो . डोळे मिटून तीव्र नाकानं त्याचा वास घेतला तर त्या दुर्गंधीचं अपरिमित इंद्रधनुष्य होतं . त्यातून एकेक व्यक्तिमत्त्वाची, भावनेची, विचाराची छटा उलगडत जाते . ”^{५१}
- ५ . “तिच्या श्वासांचा जाड रवडीसारखा वेलची मिश्रित सुगंध माझ्या नाकपुड्या कोंदाटू लागला . ”^{५२}

अशाप्रकारे चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यात गंध प्रतिमा महत्त्वाच्या ठरतात . कथावस्तुचा प्रभावी परिणाम वाचकांच्या मनावर ठसविण्याच्या दृष्टिने या श्राव्य प्रतिमा महत्त्वाच्या ठरतात .

५ . ५ शारीरिक संवेदनांची जाणीव देणाऱ्या प्रतिमा :

दिलीप चित्रे यांच्या एकूणच कथात्म लेखनात मानवी शरीराला महत्त्वाचे स्थान या शारीरिक संवेदनाची जाणीव चित्रे विलक्षण प्रतिमांतून देतात . या प्रतिमांच्या केंद्रवर्ती

स्त्री-पुरुष संबंध आहे . पण प्रत्येक स्त्री-पुरुष संबंध हा साक्षात शिव आणि शक्तीचा संबंध आहे असे चित्रे मानतात . त्यामुळे त्यांच्या शारीरिक प्रतिमांचा मागे ज्या जाणीवा आहेत त्या अध्यात्मिक ठरतात . त्यांच्या कथात्म साहित्यात शारीरिक जाणीवांच्या प्रतिमा पुढील प्रमाणे

- १ . “त्यांनी तिला जवळ ओढलं तेव्हा तिचा चेहरा त्यांच्याकडं वळला . चांदण्यामुळं तिच्या ओठांचा रंग फिका, जांभुळसर दिसत होता . तिचे डोळे सताड उघडे होते आणि तिच्या दोन्ही डोळ्यात त्यांना चंद्राचा अमानुष थंडगार ठिपका स्पष्ट दिसला . तिच्या डोळ्यात भयंकर निर्विकार जिवंतपणा होता, त्याची त्यांना भिती वाटली .”^{५३}
- २ . “एकाएकी बेफान वजनानं मी उठलो, तिच्याजवळ गेलो, आणि अक्षरशः हातांमध्ये ओढून तिचं चुंबन घेतलं . ह्या चुंबनावर उभ्या जगाचं भवितव्य अवलंबून होतं . माझ्या आयुष्याची सव्वीस जिवंत तडफडती वर्षे माझ्या ओठांवर आलेली होती आणि अनोळखी मुखस्तंभ ओठांवर टेकली जात होती .”^{५४}
- ३ . “विस्तवावर भाकर उलथावी तसं तिचं शरीर उलथत राहिलो . आणि नंतर त्याचे खरपूस पापुद्रे उलगडत राहिलो .”^{५५}
- ४ . “मी कॉलेजात असताना एकदा दुपारी एकटीच झोपले होते, तेव्हा आमच्याच घरी असणाऱ्या एका तेरा-चौदा वर्षांच्या मुलानं... तर मला जाग आली तेव्हा तो माझ्या पायांशी लगटून बसला होता- अंग चोरून-पण खेकड्यासारखा विलगून . मला भयंकर थरारून झिणझिण्या उठत होत्या . कान सुन्न झाले होते, श्वास रोधला होता, छातीत धडधडत होतं .”^{५६}
- ५ . किती विमनस्कपणे तू मैथून करतेस त्याच्याशी! कपडे उतरून ठेवतेस तसंच शरीरही उतरूनच ठेवतेस . तू नसतेसच तेव्हा त्यावेळी! ही गोष्ट किती भयंकर आहे! मला किती क्लेशदायक आहे हे ठाऊकाय तुला? तुला अशी वधिर, संवेदनाहीन, थंडगार, प्रेतवत स्वरूपात समागम करताना पाहून माझ्या अंगावर शहारे येतात .”^{५७}
- ६ . “अचानक पुन्हा मी खाली सोप्यावर अनीसाच्या शेजारी आलो . अनिसाची जिवणी विलग झालेली होती आणि तिचे टपोरे डोळे अर्धवट मिटलेले होते . माझ्या छातीचं

एंजिन मात्र ठय लयीत धप्प धप्प चाललं होतं.”^{१५८}

अशाप्रकारे शारीरिक संवेदनाची जाणीव देणाऱ्या प्रतिमा चित्रेंच्या साहित्यकृतीत आढळतात .

६ . प्रतिकांचा वापर :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रतीक योजनेला महत्त्वाचे स्थान आहे . प्रतिक म्हणजे चिन्ह किंवा संकेत होय . चित्रे स्वतः ‘बाह्य पदार्थात आपल्या गतिमान अस्तित्वभानाची सिबॉलिक ट्रान्स्फर प्रतिकात्मक बदल कारणे ही कलेची मूळ प्रेरणा मानतात . काव्यामध्ये प्रतिक योजनेला मोठा वाव असतो . कारण काव्यामध्ये शब्दांना महत्त्वाचे स्थान असते . परंतु कथात्म साहित्यकार प्रतिकांची भाषा, प्रतिकात्मक पात्रे निर्माण करतो आणि प्रतिक योजना साकारतो . प्रतिक योजनेतून साहित्यिकाला अर्थ आणि आशयाची परिणामकारकता वाढवायची असते . त्याविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “चिन्ह आणि त्याचा अर्थ हे द्वैत प्रतिकामध्ये उघडपणे गृहित धरलेले असते . हे दोन्ही तपशिलात नेहमीच समांतर राहण्याची गरज नसते .”^{१५९} यावरून प्रतिक योजनेतून वाचकाला अर्थ प्रतीती होते ती कधी सूचक असते तर कधी गृहित असते मात्र कथात्म साहित्यकृतीच्या अर्थाची परिणामकारकता वाढविणे हे प्रतिकांचे कार्य असते . प्रतिकांच्या माध्यमातून प्रतित होणारा अर्थ अनेक पदरी असतो .

चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये प्रभावी प्रतिक योजना पहावयास मिळते . विलक्षण प्रतिकांच्या वापरामुळे त्यांचे कथात्म लेखन परिणामकारक झाले आहे . ‘केसाळ काळंभोर पिल्लू’, ‘टाइपरायटर’, ‘स्कॉर्पिओ’, ‘द फुल मून इन विंटर’ या कथात्म साहित्यकृतीची शीर्षकेही प्रतिकात्मक आहेत . त्यांच्या कथात्म साहित्यातील प्रतिक योजना पुढील उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होते .

उदा . ‘केसाळ काळंभोर पिल्लू’ हे प्रतिक वापरून या कथेत चित्रेंनी कथानकाची मांडणी केली आहे . हे केसाळ काळंभोर पिल्लू म्हणजे काय असा संभ्रम वाचकांच्या मनामध्ये निर्माण होतो . या प्रतिकाभोवती अर्थाची अनेक वलये भ्रमण करताना

दिसतात . या कथेतील मिसेस राणेवाईची एका कुत्र्याच्या पिल्लावर प्रेम असते . त्या पिल्लाला लूत लागलेले कुत्रे चावले म्हणून ते पिल्लू मिसेस राणेच्या वडिलांनी गोळ्या घालून ठार केले . या घटनेचा मिसेस राणेच्या मानसिकतेवर फार मोठा परिणाम झाला . या ठिकाणी केसाळ काळंभोर पिल्लू हे प्रतिक आहे . हे पिल्लू म्हणजे मानवी वासना व भावना होय . या दोहोंच्या परिपूरतेअभावी माणसाची काय अवस्था होते ते मिसेस राणे या व्यक्तिरेखेद्वारे चित्रेनी स्पष्ट केले आहे . दुसरीकडे याच कथेत चित्रेनी केसाळ काळंभोर पिल्लू हे प्रतिक एक वेगळाच अर्थ प्रकट करण्यासाठी वापरला आहे . या पिल्लाचा अर्थ चित्रेनी भलताच तपशीलवार स्पष्ट केला आहे .

उदा . या कथेतील नायक विठ्ठल महादेव जामखेडकर म्हणतो, “ ते जे पिल्लू मेलं त्याच्याबद्दल बोलतोय मी . ते केसाळ नव्हतं का? काळं? काळंभोर? तुम्हाला जे बिलगायचं? ते ज्याला कुरवाळल्याशिवाय तुम्हाला अन्न जायचं नाही ते? त्याला लाललाललाललाल जीभ होती लॅविआ-हो-ओठ मायक्रो आणि मॅक्रो-मेजर व मायनर! राइट! तेच पिल्लू . टुमचा त्याला लळा होता .”^{६०} अशाप्रकारे या कथेत पिल्लाभोवती फिरणाऱ्या अर्थ वलयाची संघटना चित्रेनी विलक्षण प्रतिक योजनेतून बांधली आहे .

‘टाइपरायटर’ या कथेतील टाइपरायटर हे सुद्धा एक प्रतिक आहे . या कथेतील नायक म्हणतो, “नुसता टाइपरायटर . तसं पाह्यलं तर इतर वस्तूसारखीच एक वस्तू आहे . पण सुरुंग लावल्यासारखा तो ठेवला होता . मला काहीतरी करायला प्रवृत्त करण्याचा डॉक्टरचा डावा होता . मी काहीतरी व्यक्त करायला हवं होतं मगच त्याला मी आपल्या कावूत आल्यासारखं वाटलं असतं . एका वुद्धीबळाच्या डावातील ती पहिली खेळी होती . किंवा पहिल्या खेळाच्याही अगोदरची खेळी . नुसताच पट आणि मोहऱ्यांची पेटी . पोटात कुठंतरी दुखत असावं तसा टाइपरायटर मला अडत, टोचत राह्यला .”^{६१} या कथेत नायकाला सर्वसामान्यांसारखे वर्तन करित नसल्याच्या कारणावरून वेड्याच्या इस्पितळात आणले जाते . त्याच्याजवळ टाइपरायटर ठेवण्यात येतो . इथे टाइपरायटर माणसातील उत्कट जगण्याचे प्रतीक म्हणून येतो . चित्रे माणसामाणसातील उत्कटतेला फार महत्त्व देतात . उत्कटतेला ते

अस्तित्वाची एकमेव कसोटी मानतात . उत्कटपणे जगण्याला, प्रेम करण्याला चित्रेंच्या कथात्म साहित्यामध्ये खूप महत्त्वाचे स्थान आहे . म्हणूनच टाइपरायटर या कथेतील टाइपरायटर 'उत्कटपणे जगण्याचे' प्रतिक बनून येते .

'स्कार्पिओ' या कथेत नर्गिसच्या अस्तित्वहीन जीवनाला चित्रेंनी विंचवाच्या प्रतिकामध्ये बद्ध केले आहे . या कथेतील निवेदक म्हणतो, "नांगी उचलून कुर्च्यात चालणारा एक काळाभोर विंचू . ज्यांच घर पाठीवर किंवा स्वतः नर्गिस जिला वंश नव्हता . आणि चेहरा तर नक्कीच नव्हता ."^{६२} नर्गिसचे जीवनही विंचवाच्या विव्हाडाप्रमाणेच आहे . वेडा भाऊ गुस्ताद, म्हातारे आई-वडील तसेच पारशी समाजाच्या वंदिस्त जीवनाचे ओझे घेऊन नर्गिस वावरत आहे . आणि त्यामुळेच ती अस्तित्वहीन झाली आहे . तिचा चेहराच हरवला आहे . म्हणून या कथेतील नर्गिसच्या भग्न जीवनास 'स्कार्पिओ' हे प्रतिक चित्रेंनी समर्पकपणे जोडले आहे .

'द फूल मून इन विंटर' या लघुकादंबरीतील ललिता होनावरसाठी वापरलेले 'द फूल मून इन विंटर' हे प्रतिक समर्पक वाटते . कारण या कथेतील निवेदक ललिता होनावरला म्हणतो, "तुम्ही रंगाने गोऱ्या, देखण्या, उच्चवर्गीय आणि उच्चवर्गीय आम्ही मराठी माध्यमवाली कनिष्ठ मध्यमवर्गीय मुलं . तुम्ही अस्खलित इंग्रजी बोलणाऱ्या आपल्याच तोंद्यात तुम्ही वावरायच्यात . तुमच्या चेहऱ्यावर कायम एक कडक इस्त्रीचा अविर्भाव . वाकीचं जग तुच्छ आहे किंवा अस्तित्वातच नाही असं वागणं . कुणाशीही हसून-खेळून बोलताना तुम्ही दिसला नाहीत . अंतर ठेवून वावरयचात . थोडक्यात दिसायला रूपवती म्हणून 'द फूल मून' पण थंड वागणुकीच्या दूर राहणाऱ्या आणि कळायला कठीण म्हणून 'इन विंटर'^{६३} अशाप्रकारे ललिता होनावरच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वालाच चित्रे यांनी 'द फूल मून इन विंटर' हे प्रतिक वापरले आहे, म्हणून ते समर्पक वाटते .

१ . हिरवळीत प्लाट्स पाडून कवरींचे दगडी गुच्छ रचलेले होते . (ऑर्फियस)

२ . एखादं भारलेलं मायावी शीड फोफावत जावं अशी तिची चाल होती .

(दहा हजार शब्द)

- ३ . दोन्ही बाहू भरभरून गर्दी रस्ताभर ओसंडत होती . (मेथिड्रिन)
- ४ . गवतसुद्धा मला भयंकर चमकदार, जहरी दिसायला लागलं . झाडं गनिमी शिपायांसारखी दिसायला लागली . (टाइपरायटर)
- ५ . नर्गिस बोलायला लागली की धवधव्यासारखी मधूनच अगदी मोकळी हसत सुटेल . (स्कॉर्पिओ)
- ६ . पाणी कापरासारखं पातळ होतं . (सॅफायर)
- ७ . चंद्र त्याच्या विचारावर अन्स्थेटिक रंधा मारतो . (रूधिराक्ष)

अशाप्रकारच्या अनेक विलक्षण प्रतिक योजनांमधून चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यकृतींची परिणामकारकता वाढवतात .

७ . वाक्यरचना :

दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म साहित्यातील वाक्यरचनेचे स्वरूप पाहणे महत्त्वाचे ठरते . वाक्यरचनेचे तसेच संवादाचनेचे नवनवीन प्रयोग त्यांनी आपल्या कथात्म साहित्यातून केले आहेत . चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यातून संवादाचा लक्षवेधक वापर केला आहे . पारंपरिक रूढ मराठी साहित्यातील भाषारचनेला फाटा देऊन त्यांनी आपली नवीन प्रयोगशील, अस्तित्ववादी भाषा घडवलेली दिसते . त्यांनी आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये आशय, विषय, अविष्कारावरोबरच वाक्यरचनेमध्येही आधुनिक प्रयोग केले आहेत . रूढ व्याकरणातील नियमांना फाटा देऊन वाक्यरचनेमध्ये नवीन प्रयोग केलेले दिसून येतात . कर्ता-कर्म-क्रियापद या व्याकरणातील वाक्यरचनेच्या नियमाची मोडतोड करून त्याची स्वतःची प्रयोगशील वाक्यरचना घडवलेली आहे . त्याचप्रमाणे उभयान्वयी अव्ययांचा वापर टाळून, संयुक्त वाक्यांचा वापर न करता कथानक प्रवाही, गतिमान करण्यासाठी चित्रे छोट्या-छोट्या वाक्यांचा वापर करतात . उदा .

- १ . “बागेची बडदास्त माळ्यांनी निट ठेवलेली होती . तऱ्हातऱ्हांची शांत, उत्फुल्ल, जिवंत फुलझाडं . सपाट हिरवळ, मधून लाल मातीत काळे दगड दडपून केलेल्या वळणदार पायवाटा .”^{६४}

- २ . “उत्तुंग रात्र . सन्नाट रात्र, मुंबईची उभार उंच लक्ष लक्ष रात्र . शुभ्र लखलखीत दिव्यांच्या क्रुर उजळ हास्यामधून मी माझा कोवळा नागडा निर्भर जीव भराभर उघडा पाडट जातोय उच्छ्वासांसारखे वापरून निकामी झालेले गतवैभव वारे . सैराट मोटारी उत्तुंग रात्र . सन्नाट रात्र . खुनी आणि आत्मघातकी रस्ते . तडकच्या सडका . मी शब्दाला मोताद मी लखमती .”^{६५}
- ३ . “म्हटलं तर सगळंच काल्पनिक . हे नुसते कसलेतरी अवपेश . काळात विरलेले . म्हटलं तर हजारो वर्षापूर्वीच्या माणसांचा विरलेला दर्प अजूनही हवेत आणि चांदण्यात . हे दगडी स्तंभ उभे . हे त्रिकोणी घनाकार . वर स्वच्छ निळं आकाश . नक्षत्र . चमत्कारिक सामसूम . आवाज फक्त स्वतःच्या श्वासांचा .”^{६६}
- ४ . “इराणाच्या रेस्तोरांकडे तो चालत गेला .
आरसे अटळ असतात . इराण्याकडे .
इराणी म्हणजे वरण्या, वेदाणे, पावना, रूपये-आणे .
ट्रस्ट इन गॉड, ग्रेड टू .
डू नॉट सिट आयडल .
डू नॉट कोम युअर हेअर .
डू नॉट स्पिट .
टर्म्स कॅश .”^{६७}

उपरोक्त उदाहरणातून चित्रेच्या वाक्यरचनेतील प्रयोगशीलतेचा प्रत्यय येतो . कर्ता-कर्म-क्रियापद या व्याकरणातील वाक्यरचनेच्या नियमाची मोडतोड करून चित्रेनी आपली नवीन वाक्यरचना घडविली आहे . उपरोक्त चारही उदाहरणामध्ये छोट्या छोट्या वाक्यरचनेचा वापर केला आहे . वाक्याच्या शेवटी क्रियापद वापरले नाही म्हणून अशा वाक्यरचनेमध्ये चित्रेची एक वेगळीच प्रयोगशीलता दिसून येते .

उपयोजनाच्या स्तरावर चित्रेनी आपल्या कथात्म साहित्यकृतींची प्रकरणाच्या स्वरूपात मांडणी केली आहे . या प्रकरणात छोट्या छोट्या वाक्याची गुंफण करून

परिणामकारक आशय अविष्कृत केला आहे . चित्र्यांच्या कथात्म साहित्यकृतींतील काही काही प्रकरणे एकेका वाक्यांची आहेत .

उदा . १ . 'अचानक घडलं' (रुधिराक्ष) पृष्ठ - ६७

२ . 'तुम्ही सॅफायर पाहिलय का कधी? सॅफायर?' (सॅफायर), पृ - ३

३ . 'टिकाव धरण' . (रुधिराक्ष) पृष्ठ - ९०

४ . 'अनेक मुलाखतींच्या सावल्यांमधून मी जातोय (रुधिराक्ष) पृ - ९४

अशाप्रकारच्या रचनेतून वाक्यरचनेचा नवीन प्रयोग चित्रेनी केला आहे . वसंत आबाजी डहाके म्हणतात त्याप्रमाणे, "या प्रयोगाला आपण प्रबंधवक्रता किंवा प्रकरणवक्रता म्हणू शकतो ."^{६८} अशाप्रकारे चित्रे यांच्या वाक्यरचनेच्या स्तरावर विविध प्रयोग करून पारंपरिक रूढ व्याकरणिक नियमांना फाटा दिलेला आहे .

चित्रेनी आपल्या कथात्म साहित्यामध्ये संवादांचाही लक्षवेधक वापर केला आहे . कमीत कमी शब्दरचनेतून त्यांनी दोन पात्रांमधील संप्रषण परिणामकारकपणे मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे . त्याचप्रमाणे नाटकांतील संवादाप्रमाणेही काही संवादयोजना पहावयास मिळते . यातून चित्रेंच्या कथात्म साहित्याचा एक वेगळाच पैलू दिसून येतो .

उदा .१ . दहा हजार शब्द या कथेतील संवाद पहा -

“सुलू!”

“अं!”

“जरा पुस्तक खाली ठेवशील ?”

“तुम्हीच बोलताय ?”

“भटकायला जावंस वाटतय!”

“आत्ता ? ह्या वेळी ?

“का? काय झालं?”

“साडेदहा वाजलेत!”

“सो व्हॉट? बाहेर बघ चांदणं पडलय!”^{६९}

२ . “तुमचं त्यांच्यावर प्रेम आहे?”
 “नाही”
 “त्यांचं?”
 “त्यांचही नाही”
 “मग?”
 “आमचा संसार सुखाचा आहे .”
 “मुलंवाळं?”
 “नाहीत तेच वरं .”^{७०}

अशाप्रकारे मोजक्याच शब्दांत चित्रे यांनी प्रभावी संवाद रचना केली आहे . या संवादातून त्यातील व्यक्तिरेखांची मानसिकता, त्यांचा संवेदनास्वभाव वाचकांना कळून येतो . दुसरीकडे नाटकातील संवादरचनेप्रमाणेही काही रचना पहावयास मिळतात .

उदा . ‘टाइपरायटर’ या कथेतील संवाद पहा .

डॉक्टर : इकडं कसं वाटतं? सगळं ठीक आहे ना?

मी : पूर्वीच्या माझ्या राहण्याच्या जागेइतकं ठीक आहे . साधारणपणं दुय्यम दर्जाच्या हॉटेलसारखं वाटतं ही खोली तशी हवेशीर आहे . उजेड पण पुष्कळ येतो . थॅक्यू .

डॉक्टर : तुम्ही मजेत आहात हे ऐकून वरं वाटलं . काहीही लागलं तर कळवायला संकोच करू नका . होईल तितकं देण्याचा मी प्रयत्न करीन . तुम्हाला काही वाचायला वगैरे हवंय का?

मी : नको मला वाचनाची आवड नाही .”^{७१}

अशाप्रकारे चित्रेनी कथात्म साहित्यामध्ये नाटकातील संवादरचना वापरून कथानकाची परिणामकारकता वाढविली आहे .

८ .दिलीप चित्रे यांच्या भाषेतील शब्दकळा :

दिलीप चित्रे यांच्या संबंध साहित्यलेखनावरच पाश्चिमात्य साहित्याचा, तत्त्वज्ञानाचा खूप मोठा प्रभाव आहे . या प्रभावाचाच परिणाम म्हणून की काय त्यांच्या कथात्म साहित्यात इंग्रजी भाषेचा वापर अधिक्याने दिसून येतो .कथावस्तूची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी ते इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा, वाक्यांचा प्रभावी वापर करताना दिसतात . कथावकाशाची गरज म्हणून या प्रकारची शब्दयोजना चित्रे आपल्या कथात्म साहित्यकृतीतून करतात . त्यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये इंग्रजी भाषेतील शब्द, वाक्यांबरोबरच उतारेच्या उतारे पहावयास मिळतात . हे त्यांच्या कथात्म साहित्याचे महत्त्वाचे वाङ्मयीन वैशिष्ट्य मानता येईल .

उदा . 'व्हायरस' कथेतील पुढील उतारा पहा .

१ . “वुइ नो बेटर दॅन द अॅक्हेरेज ह्यूमन बीइंग हाव डेथ मेक्स इट्स अॅप्रोच : अॅव्प्रटलि ऑर ग्रॅज्युअलि, अरोगंटलि और पोलाइटलि . वुइ नो हॅंड्रेड्स ऑफ कॉजेस ऑफ डेथ : यस वुइ नो अ लॉट अवाउट डेथ . वुइ स्पेंड अवर लाइव्ज पोस्टपोनिंग अदर पीपल्स डेथ्स अॅण्ड वुइ पोस्टपोन अवर ओन लाइव्हज टु सेव्ह अदर पीपल्स .”^{७२}

किंवा 'दहा हजार शब्द' मधील पुढील उदाहरणात

२ . “मधू, फ्रॅकलि, आर यू शुअर युआर नॉट मेकिंग अ मिस्टेक? इन टेन मोर यर्स युइल वी फिक्टी अँड शीइज वी जस्ट थर्टि फाइव्ह... वुडंट दॅट क्रिएट अर-अ क्रायसिस?”^{७३}

किंवा सॅफायर मधील पुढील उदाहरणात

३ . “ओ, मे आय? हॅलो, मिस्टर आईज . इट्स अ प्लेझर टु मीट यु सर . आयॅम निकोलस नेव्युला! निक ऑर नेवी फॉर शॉर्ट . इट्स ग्रेट टु वी एबल टु मीट यू अँट लास्ट मिस्टर आईज .”^{७४}

याठिकाणी चित्रेनी इंग्रजी भाषेचा परिणामकारक वापर केला आहे . त्याचबरोबर त्यांच्या संबंध कथात्म साहित्यकृतींमधून कॅन्सर, अप्रेंटिस, आर्ग्युमेंट, स्तोगन, व्हर्जि

न, असायलम, ट्रजिडी, स्किड्झोफ्रेनिया, बास्टर्ड, व्हाइंडनेस, ड्रेनपाईप, म्युटेशन, स्नॉविश, मेस्कॅलिन, इन्फरमेशन इत्यादी असंख्य इंग्रजी शब्दांचा वापर केला आहे . त्यांच्या काही कथात्म साहित्यकृतींची शीर्षके देखील इंग्रजीत आहेत . उदा . 'मेथिड्रिन', 'व्हायरस', 'टाइपरायटर', 'स्कार्पिओ', 'द फुल मून इन विंटर' असा प्रकारच्या इंग्रजी भाषेच्या वापरामुळे त्यांच्या कथात्म साहित्याला एक वेगळेच परिमाण लाभले आहे . वेगळ्या प्रकारच्या संवेदनांचा प्रत्यय देणे हा चित्रे यांच्या भाषेचा महत्त्वाचा गुणधर्म असल्यामुळे अशा प्रकारची शब्दकळा त्यांच्या कथात्म साहित्यामध्ये पहावयास मिळते .

अशाप्रकारे दिलीप चित्रे यांचे कथात्म साहित्य विविध वाङ्मयीन विशेषांनी भरलेले आहे . त्याचा परामर्श आपण प्रस्तुत प्रकरणात घेतला .

सारांश :

प्रस्तुत प्रकरणात आपण दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या कथात्म साहित्याच्या वाङ्मयीन विशेषांचा परामर्श घेतला . कोणत्याही साहित्यकाच्या साहित्याचा परिपूर्ण अभ्यास करण्यासाठी त्याच्या साहित्याची वाङ्मयीन विशेष अभ्यासने महत्त्वाचे ठरते . दिलीप चित्रे यांच्या साहित्याच्या वाङ्मयीन विशेषांच्या अभ्यासाअंती त्यातील आधुनिक प्रयोगशीलतेचा प्रत्यय येतो . दिलीप चित्रे यांच्या कथात्म लेखनावर पाश्चिमात्य साहित्य-कला क्षेत्रातील विचारप्रणालींचा / तत्वप्रणालींचा प्रभाव आहे . त्यांची भाषाशैली अस्तित्ववादी जाणवा घेऊन प्रकट होते . पारंपरिक रूढ भाषाशैलीपेक्षा दिलीप चित्रे यांची भाषा नवी तसेच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे . निवेदनाच्या स्तरावर विविध प्रयोग त्यांनी केले आहेत . प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धतीचा एकाच वेळी वापर करून निवेदन पद्धतींचा प्रयोगशील प्रयत्न त्यांनी आपल्या कथात्म साहित्यकृतीमध्ये केला आहे . प्रतिमा तसेच प्रतीकांचा समर्पक वापरही त्यांनी नव्या पद्धतीने केला आहे . वाक्यरचनेतील नवता तसेच स्वप्नसदृश्य तंत्राचा वापर तसेच इंग्रजी भाषेच्या वापरामुळे त्यांचे साहित्य परिपूर्ण बनले आहे .

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) नेमाडे, भालचंद्र - 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८६ पृष्ठ - ३२ .
- २) चित्रे, दि.पु. - 'स्वतःच्या लेखनासंबंधीचे विचार', 'ऑर्फियस', साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १३२ .
- ३) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - १३३ .
- ४) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - १३३ .
- ५) वेडेकर, सुधीर - 'ऑर्फियस : सर्वनाशाचे एक अमानुष वर्तुळ', सत्यकथा, एप्रिल १९७०, पृष्ठ- ७ .
- ६) चित्रे, दि.पु. - 'तिडीक, तिरडी आणि अनंतकाळ' ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ-७० .
- ७) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १०
- ८) चित्रे, दि.पु. - 'मेथिडिग्न', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - २४ .
- ९) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १२१ .
- १०) चित्रे, दि.पु. - 'जाराचं स्वगत', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १०१ .
- ११) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५, पृष्ठ - ९१-९२ .
- १२) जोशी, सुधा - 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मौज प्रकाशन, मुंबई २०००, पृष्ठ - २
- १३) चित्रे, दि.पु. - 'ऑर्फियस', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - २ .
- १४) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ३४ .

- १५) चित्रे, दि.पु. - 'सॅफायर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - २४ .
- १६) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ११ .
- १७) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ७४ .
- १८) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - ७१-७२ .
- १९) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - ७३ .
- २०) चित्रे, दि.पु. - 'अंधारातला अप्रेंटिस', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ८३ .
- २१) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ५५ .
- २२) चित्रे, दि.पु. - 'तिडीक, तिरडी आणि अनंतकाळ' ऑर्फियस, साकेत
प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ-६८-६९ .
- २३) चित्रे, दि.पु. - 'सॅफायर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ३० .
- २४) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १०६ .
- २५) नेमाडे, भालचंद्र - 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,
पृष्ठ-३३ .
- २६) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ९ .
- २७) चित्रे, दि.पु. - 'अंधारातला अप्रेंटिस', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ८३ .
- २८) चित्रे, दि.पु. - 'टाइपरायटर', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - ९५ .
- २९) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - ११६ .

- ३०) चित्रे, दि.पु. - 'सॅफायर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ४ .
- ३१) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ८१-८२ .
- ३२) चित्रे, दि.पु. - 'द फुल मून इन विंटर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन,
१९९५, पृष्ठ - ११८ .
- ३३) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - १३८ .
- ३४) चित्रे, दि.पु. - 'एब्राहामची वही', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १६३ .
- ३५) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - १२ .
- ३६) चित्रे, दि.पु. - 'वांसासि जिर्णानि', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - १६ .
- ३७) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - १२० .
- ३८) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ६९ .
- ३९) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - ९९ .
- ४०) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - १०३ .
- ४१) चित्रे, दि.पु. - 'द फुल मून इन विंटर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन,
१९९५, पृष्ठ - १४२ .
- ४२) चित्रे, दि.पु. - 'एब्राहामची वही', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १५२ .
- ४३) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - १० .
- ४४) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ३५ .
- ४५) चित्रे, दि.पु. - 'तत्रैव', पृष्ठ - ४९-५० .

- ४६) चित्रे, दि.पु. - 'टाइपरायटर', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - ८६ .
- ४७) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - १२१ .
- ४८) चित्रे, दि.पु. - 'तिडीक, तिरडी आणि अनंतकाळ' ऑर्फियस, साकेत
प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ-६५ .
- ४९) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - १२१ .
- ५०) चित्रे, दि.पु. - 'सॅफायर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १४ .
- ५१) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ७८ .
- ५२) चित्रे, दि.पु. - 'एब्राहामची वही', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १५५ .
- ५३) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - १० .
- ५४) चित्रे, दि.पु. - 'मेथिड्रिन', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - २५ .
- ५५) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - १२१ .
- ५६) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ५२ .
- ५७) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - ७९ .
- ५८) चित्रे, दि.पु. - 'एब्राहामची वही', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५,
पृष्ठ - १५५ .
- ५९) नेमाडे, भालचंद्र - 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,
पृष्ठ- ३२ .

- ६०) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ५६ .
- ६१) चित्रे, दि.पु. - 'टाइपरायटर', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ८८ .
- ६२) चित्रे, दि.पु. - 'स्कॉर्पिओ', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १२२ .
- ६३) चित्रे, दि.पु. - 'द फुल मून इन विंटर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५, पृष्ठ - १२५ .
- ६४) चित्रे, दि.पु. - 'ऑर्फियस', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - १ .
- ६५) चित्रे, दि.पु. - 'मेथिड्रिन', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - २१ .
- ६६) चित्रे, दि.पु. - 'सॅफायर', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५, पृष्ठ - १४ .
- ६७) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', चतुरंग, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९५, पृष्ठ - ६९ .
- ६८) डहाके, वसंत अबाजी - 'मराठी प्रयोगशील कादंबरी' शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर मराठी विभागांतर्गत उद्बोधन वर्गात झालेल्या व्याख्यानातून उद्धृत, २००५ .
- ६९) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ८ .
- ७०) चित्रे, दि.पु. - 'केसाळ काळंभोर पिल्लू', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ४८ .
- ७१) चित्रे, दि.पु. - 'टाइपरायटर', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - ८६ .
- ७२) चित्रे, दि.पु. - 'व्हायरस', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८, पृष्ठ - २९ .

- ७३) चित्रे, दि.पु. - 'दहा हजार शब्द', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन,
१९६८, पृष्ठ - ७ .
- ७४) चित्रे, दि.पु. - 'रूधिराक्ष', ऑर्फियस, साकेत प्रकाशन, १९६८,
पृष्ठ - ९७ .